ընդոստուցանիմ ներողական բային կրաորական ձեւը: Կրնայ դուցէ նախնարար ընդոստնիջիմ (ընդոստնում բայէն) ընթերցուածն եղած ըլլայ· երկու դէպքին ալ սակայն նախընթաց «խրատուցեալք» բառը բնորոշիչ է եւ իմաստը կը պայծառացնէ:

Յովհաննու Եպիսկոպոսապետի «Ապացոյց» գրութեան մէջ.

«Բայց նախ ճանաչել պարտ է, զի ոչ յիշատակեցաւ բնութեանցդ անուն՝ ի դէմս Քրիստոսասէր ուղղափառաց, այլ չարաչարն պատառմամբ խոստովանողաց, զորս անվրէպ զոյ ասել» (Գք· Թղ· էջ 31): Կը թարգմանէ տեղիքս· «Mais d'abord on doit reconnaître que ce nom de «natures» n'a pas été mentionné dans les pages des écrivains orthodoxes qui aiment le Christ, mais dans celles de ceux qui le confessent en le déchirant malement...» (p. 111) եւ կ'ընէ հետեւեալ դիտողութիւնը les pages խօսքին համար· «Le mot arménien երես, qui veut dire «visage», est pris ici dans un sens éloigné: «page d'un livre», emplois assez rare mais signalé dans le Dictionnaire» (p. 111, ծան· 3), բայց ոչ դրաբարի մէջ: Ո՞ւր կը գտնէ այս «երես» բառը, մինչ բնագրին մէջ «ի դէմս» է: Քանի մը տող վեր կայ իրապէս «ոչ յոլով երեսս կամ գանազան բնութիւնս, այլ մի Տէր զՔրիստոս...», զոր ուղիղ կը թարգմանէ· «plusieures personnes ou des natures différentes...» նշելով որ «երես» բառը ճշդրտօրէն յուն· prosōpon բառի թարգմանութիւնն է, ինչ որ ակնյայտնի է: Բայց հայ մատենագրութեան մէջ աւելի սովորական է յունարէն բառիս համապատասխանող նաեւ «դէմ» բառի կիրարկումը, նոյն իսկ հայ Տիմոթէոս Կուղի քով: Հետեւաբար այս «ի դէմս քրիստոսասէր ուղղափառաց» խօսքով հասկնալու է «յանձինս քրիստոսասէր ուղղափառաց», իսկ վարժ հայ դրիչ մը պիտի ըսէր պարզապէս «առ քրիստոսասէր ուղղափառս», այսինքն «քրիստոսասէր ուղղափառներուն քով»· արդէն խօսքիս չարունակութիւնն՝ «այլ չարաչարն պատառմամբ խոստովանողաց» բառակապն աւելի պայծառ կը դուգնէ թէ հոս դաւանողներու մասին է խօսքն — այսինքն Քաղկեդոնի ժողովին կամ երկարնակներու երեւնալէն՝ բնագրին լրզուով «պատառում»էն յառաջ կամ յետոյ, ուստի սխալ է թարգմանութիւնը «les pages»· այս տեղիքը կրնայ միաժամանակ ապացոյց մը համարուիլ որ դրութիւնս թարգմանութիւն է օտար հեղինակի մը:

«Պեղծ համարելով» (Գք· Թղ·· էջ 39), զոր կ'ուղղէ «պիղծ» (էջ 134, ծան· 2): Բայց մատիւր կ'ընենք թէ հնագոյն է «պեղծ» ձեւն եւ կը գտնուի ուրիշ տեղեր ալ (հմմտ· ի մէջ այլոց Յովհաննէս Բ· կաթուղիկոսի թղթերը — Գք· Թղ· էջ 79, 80, 83):

Հ· Տալլոն հայերէն բառերու եւ անուններու տառադարձութեան մէջ կը հետեւի պիտնականներէն ընդունուած Հիւբշման-Մէյէ դրութեան եւ տուած սուր համաձայն այբուբենի տախտակ մը: Սակայն դժբախտաբար միշտ միօրինակ չէ կատարած եւ յաճախ դուցէ անմտադրութեան հետեւանքով: Այսպէս (էջ 70, ծան· 5) J̌otoyean, Parseg (փոխանակ Barseł)· աչքէ անցնելով միայն մատենադրութիւնը՝ Čiakčiak, Bargirk i barbar Hay ew Idalakan (փոխանակ Ciakciak կամ Čakčak, Bařgirk' i barbař Hay ew Italakan), Haçouni Vartan, Karewor Xntirner... Patmowt'enen (ուղղել՝ Hatzouni կամ Haçowni Vardan, Karewor Xndirner... Patmout'enēn), Knik Havadoy (ուղղել՝ Knik' Hawatoy), այսպէս յաճախ բուն դործին մէջ: Հ· Ակինեանի ծանօթ ուսումնասիրութիւնը՝ Կիւրիոն կաթողիկոս Վրաց կը յիշատակէ երկիցս (էջ 5 եւ 17), բայց միշտ իբրեւ կաթուղիկոս Աղուանից:

Կը յուսանք թէ մեր այս ընդհանուր դիտողութիւններն օգտակար պիտի ըլլան «Գիրք Թղթոց»ի անդրագոյն ուսումնասիրութեան:

Հ· ՎԱՀԱՆ ԻՆԳԼԻԶԵԱՆ

ԹԷ Ի՞ՆՉ ԷԻՆ «BISSANCIOS STAURATOS» ԿՈՉՈՒԱԾ ԿԻԼԻԿԻՈՑ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԴՐԱՄՆԵՐԸ

Կիլիկիոյ Ռուբինեան իշխանութեան շրջանի, մանաւանդ տասնուերեքերորդ դարու վաւերաթուղթերու մէջ երբեմն կը հանդիպինք bissancios stauratos կոչուած յայտնապէս Հայկական դրամներու յիշատակութեան: Այնպէս կ'երեւի թէ մինչեւ այսօր այս դրամին ինչ ըլլալը չէ ճշդուած եւ անցեալի մէջ թէեւ դրամագէտներ զայն յիշատակած են, սակայն անոր մասին հակասական կարծիքներ յայտնած են:

Այսպէս Բասմաջեան[1] իր «Հայկական ընդհանուր Դրամագիտութիւն» գրքին մէջ միայն մէկ տողով այսպէս կ'արտայայտուի· «Ստաւրատ = խաչանիշ = կ'արժէր մէկ Սառակինեան բիզանդ»:

Սիպիլեան[2] իր դասական «Դասաւորութիւն Ռուբինեան Դրամոց» գրքին մէջ բնաւ չի յիշատակեր «ստաւրատ» կամ խաչանիշ դրամը:

Ալիշան[3] իր ընդարձակ «Սիսուան» գրքին մէջ, կը խօսի ստաւրատ կամ խաչանիշ դրամի մը մասին եւ հիմնուելով Հեթում Ա·ի աղջկան Ֆիմիի եւ Սիդոնի տէր Julienի ամուսնական օժիտի համաձայնագրին վրայ, կու դայ այն եզրակացութեան թէ խաչանիշը եղած է կամ մեծ արծաթ մը եւ կամ փոքր ոսկի մը, որ խաչակիրներու ոսկի դրամին (besans sarrazinas au pois d'Acre) մէկ քառորդ արժողութիւնը ունէր: Ալիշան կ'աւելցնէ թէ այս տեսակ արծաթ կամ ոսկի դրամներ դեռ մէջտեղ չեն եղած: Ալիշանի խորհրդածութիւնները եւ կարծիքը հիմնուած են Langloisի ուսումնասիրութեանց վրայ, ուստի խնդիրը լուսաբանելու համար կարեւոր կը համարիմ մանրամասնօրէն նկատի առնել Langloisի ըսածները:

Ասկէ հարիւր տարի առաջ, Ֆրանսացի յայտնի դրամագէտ եւ պատմագէտ մը Victor Langlois, սկսաւ ուսումնասիրել կիլիկիոյ հայկական դրամները եւ նաեւ Հայոց Պատմութիւնը: Ան 1850—1860 տարիներու մէջտեղ այցելեց Կիլիկիա եւ ընդարձակօրէն դրեց բազմաթիւ յիշատակարաններու մասին: Այցելեց նաեւ Իտալիա, մասնաւորապէս Վենետիկ, Ձէնովա եւ Թուրին քաղաքները եւ բազմաթիւ վաւերաթուղթեր աչքէ անցուց եւ մէջտեղ հանեց արժէքաւոր թուղթեր որ դարերով պահուած էին այս քաղաքներու դիւաններու մէջ: Անոնք լոյս կը սփռէին Կիլիկիոյ հայ թագաւորութեան վրայ եւ անոր Իտալիոյ հետ ունեցած յարաբերութեանց վրայ: Langlois այցելեց նաեւ Փարիզ, Պերլին եւ Մատրիտ եւ նոյնպէս ուսումնասիրեց Կիլիկիոյ վերաբերեալ մէջնադարեան թուղթերը: Langloisի կատարած տասնամեայ պրպտումներու արդիւնքը, հրատարակուեցան դանազան հատորներու մէջ, որոնցմէ երկուքը մասնաւոր կարեւորութիւն ունին Կիլիկիոյ Հայ դրամներու ուսումնասիրութեան համար: Առնցմէ առաջինը տպուած 1855ին, «Numismatique de l'Arménie au Moyen Age[4]», թէեւ անկատար եւ լի սխալներով, կարեւոր դրամագիտական աշխատանք մը եղաւ, որ ծանօթացուց հայ դրամները աշխարհին: Երկրորդ հատոր մը տպուած 1863ին, «Cartulaire de la Chancellerie Royale des Roupéniens[5]», չատ հետաքրքրական ուսումնասիրութիւն մըն է, որ կը պարունակէ բազմաթիւ վաւերաթուղթեր, հայ թագաւորական հրովարտակներ, առեւտրական համաձայնութիւններ եւն:

Իր ուսումնասիրութեանց մէջ Langlois չէր կրնար խուսափիլ bissancios stauratos դրամի յիշատակութենէն եւ ստիպեալ զանազան կարծիքներ կը յայտնէ: Որքան որ դիտենք այս դրամը առաջին անգամ յիշատակուած է 1252ի Հեթում Ա·ի աղջկան Ֆիմիի եւ Սիդոնի տէր Julienի ամուսնական օժիտի պայմանագրին մէջ[6]: Այս վաւերագիրը թէ՛ հետաքրքրական եւ թէ՛ կարեւոր ըլլալուն անոր առաջին մասը յառաջ կը բերենք հոս: Ժամանակակից Ֆրանսերէն լեզուով գրուած ըլլալով, կու տանք նաեւ անոր ազատ հայերէն թարգմանութիւնը:

[1] Բասմաջեան Կ· Ց·, Հայկական ընդհանուր Դրամագիտութիւն, Վենետիկ, 1936, էջ 134:

[2] Սիպիլեան Հ· Կ·, Դասաւորութիւն Ռուբինեան Դրամոց, Վիեննա, 1892:

[3] Ալիշան Հ· Ղ·, Սիսուան, Վենետիկ, 1885, էջ 382:

[4] Langlois V., Numismatique de l'Arménie au Moyen Age, Paris, 1855, էջ 12:

[5] Langlois V., Cartulaire de la Chancellerie Royale de Roupéniens, Venise, 1863:

© National Library of Armenia

Contrat de mariage d'Euphemie, fille de Hethoum et d'Isabelle, avec Julien, seigneur de Saiette (Sidon)

(Archives de Malte, Dipl. orig., fasc. 3, dipl. 72. — Paoli, Cod. dipl., T. I, pg. 134 et suiv., No. 119)

En nom de notre Seignor Jhesu Crist. Se sunt les convenansces qui nos avons faites e fermees, nos Haitum, par la grace de Deu, rois d'Ermenie e la gentile dame de Sayete, dame Margarite e le gentil seignor de Sayete, sire Yulian. Si donuns notre filie damoiselle Femie a son fis avant dit sire Yulian, al stabiliments de Deu, en loyal espoz, et li donons en mariage xxv. m. besans sarrazinas au pois d'Acre par tele maniere qui nos li doirons les viij. m. besans en mans. So e a saver or e argent e pierres pretiozes e perles, chascune choze a sun proffit; e so que remandra de xxv. m. besans, so e a dire le xvij. m. besans, nos payeruns besans sarrazinas al pois d'Acre, ce que nos aurons e so qui remendra chascun besans a sa valor, so e a dire qui quatre besans de nos staurat por un besant sarrazinas, e so payeruns compliement san nule demoransce quant les esposalies cerunt complies; ... So e a dire notre filie damoiselle Femie doit aver de doayre viij. m. besans sarrazinas valiant en telu qui le soit payee en terre e en rente.

† Հեթում Թագաւոր Հայոց

Հեթումի դուստր Ֆիմիէ ամուսնութեան համաձայնագիրը Սիդոնի տէր Julienի հետ

(Մալթայի դիւան, Dipl. orig., fasc., 3, dipl. 72. — Paoli, Cod. dipl., T. I, pg. 134 et suiv., no. 119)

Ցանուն Տէրոջ, Յիսուսի Քրիստոսի: Մենք, Հեթում, Տէրոջ կամքով Թագաւոր Հայոց, հաւանեալ համաձայնութեան եկած ենք Սիդոնի Տիկնոջ Մարգարիտի եւ անոր որդւոյն Julienի հետ: Երբ մենք ամուսնութեան տանք մեր դուստր Ֆիմին Julienի, կը վճարենք 25,000 սառակինեան Աբքայի բիզանդ ոսկի: Այս դումարին 8000ը կու տանք ոսկւով, արծաթով կամ թանկագին քարերով եւ մարգարիտով եւ մնացեալ 17,000ը մասամբ կը վճարենք սառակինեան Աբքայի բիզանդ ոսկւով եւ մնացեալը իր արժէքով, մեր Հոյս բիզանդ խաչանիշը հաշուելով մէկ սառակինեան Աբքայի ոսկի: Ամբողջական վճարումը կ'ընենք երբ ամուսնական արարողութիւնները վերջանան: ... Կը հասկցուի որ մեր դուստր Ֆիմին պիտի ունենայ օժիտ մը 8000 սառակինեան բիզանդի որ պիտի վճարուի կալուածով եւ եկամուտով...

† Հեթում Թագաւոր Հայոց

Պատկեր 1
Լեւոն Ա· խաչանիշ դրամ (արծ·)

Սակէ յայտնի կ'ըլլայ որ «besans sarrazinas au pois d'Acre», որ ոսկեդրամ մըն էր, կ'արժէր Հոյս «besans de nos staurat», այսինքն խաչանիշ բիզանդ: Langlois որոշ կարծիք մը չի յայտներ այս դրամի մասին իր առաջին դրքին մէջ, սակայն իր երկրորդ դրքին մէջ կ'աւելցնէ հետեւեալ ծանօթութիւնը:

«Je suppose que les staurats arméniens de Hétoum Ier sont des tram d'argent, portant au reverse une croix qui aura donné son nom (σταυρα) a une espèce particulière de monnaie».

Ազատ Թարգմանութեամբ.

«Ինծի կը թուի որ Հեթումի հայկական խաչանիշներն արծաթէ դրամներ էին, որոնք երկրորդ կողմը կը կրէին խաչ մը: Այս խաչէ անունով կոչուած են (խաչանիշ) դրամներու մասնաւոր դասակարգ մը:

Յայտնի է որ Langlois այս դրամներուն ի'նչ ըլլալը չէր գիտէր, ապա թէ ոչ որոշ եւ յստակ կարծիք մը կը յայտներ:

Langlois կը հրատարակէ նաեւ հրովարտակ մը [7], որ Դեկտ· 23, 1288 թիւը կը կրէ ուր Լեւոն Բ. Թագաւորը մասնաւոր առեւտրական առանձնաշնորհումներ կու տայ Ճենովացիներուն: Ցիշատակելի է որ այդ առեն Ճենովացիք ամենաչքոյժ եւ զօրաւոր վաճառականական ազգն էին Միջերկրականի մէջ: Այս ընդարձակ հրովարտակին հայերէն եւ լատիներէն բնագիրները կը պահուին Իտալիոյ Թուրին քաղաքի պետական արխիւներու մէջ: Այս հրովարտակին հետեւեալ մասերը չատ հետաքրքրական են:

[6] Langlois V., Cartulaire de la Chancellerie Royale de Roupéniens, Venise, 1863, էջ 146:
[7] Langlois V., Cartulaire de la Chancellerie Royale de Roupéniens, Venise, 1863, էջ 154—161:

Privilége commercial octroyé par Leon III aux Génois.

(Archives de Turin, Trattati diversi; mazzo 5, parchem., pièce originale. — Publié par St. Martin, dans les Notices et extraits de msc., T. XI, pg. 97 et suiv. id. par Papasiantz, sous le titre d'Originale armeno del privil. accord. ai Genovesi da Leone III, (s. I. n. d.) III à V).

...Եւ ի գրասանդն հանելն որ ի յերկրես կու հանեն նա կու տան ի ձին ի —■— ջորին չորս եւ ի յէշն նոր գրամ հինգ, եւ ի պախրեն նոր գրամ երեք, քր, մեկ, եւ ի յոչխարն քր չորս...

...եւ այս իրվիս որ յըղտայբեան կու տայ նոր գրամ քսան, նա տայ ի ջորեբեան նոր գրամ տասն ու հինգ, եւ յիշբեան նոր գրամ տասն ու երկուք...

† Լեւոն Թագաւոր Հայոց

Պատկեր 2
Հեթում-Զապէլ, խաչանիշ դրամ (արծ·)

Այս անգքերուն ժամանակակից լատին թարգմանութիւնը տրուած է հետեւեալ ձեւով:

...Item de bestiis quas extrahebant extra Armeniam, solvebant de equo bissancios stauratos iiij, et de mullo bissancios iiij, de asino daremos v, de bove daremos iij et karobius 1, de montono, daremos iiij, ...

...Et iste dicte res que solvunt daremos xx de sauma gamelli, solvunt de sauma muli daremos xv, et de sauma asini daremos xij....

† Leo, rex Armenie

(Langlois Լեւոն Բ կոչած է Լեւոն Գ, ինչ որ սխալ է, որովհետեւ ան երկրորդ Թագաւորն էր Լեւոն անունով, թէեւ երբորդ Կիլիկիոյ իշխանը Լեւոն անունով: Առաջինը, Լեւոն իշխան, Թորոս Ա·ի կրտսեր եղբայրը եւ Կոստանդին Ա· իշխանի որդին՝ իշխած է 1129—1137ին:

Պէտք է նկատի առնել նաեւ լատին բնագրին սխալները: Այսպէս նոր դրամը պարզապէս դրամ (daremos) կոչուած է, եւ ոչխարի մաքսը չորս karobiusի տեղ չորս daremos գրուած է: Այսպիսի սխալներ հազուագիւտ չեն միջնադարեան Թուղթերու մէջ:)

Պատկեր 3
Լեւոն Բ· նոր դրամ (արծ·)

Կը տեսնուի որ հրովարտակի բնագիրը —■— · նշանով կը նկարագրէ «bissancios stauratos» դրամը: Հետաքրքրական է նաեւ նոր դրամի յիշատուածիը որ Լեւոն Բ·ի արծաթէ դրամներն էին: Անոնք Հեթում Ա·ի դրամներէն քիչ մը աւելի թեթեւ ըլլալով եւ աւելի քիչ արծաթ պարունակելով ճանչցուած էին իբր նոր դրամ եւ այսպէս պատգամուած Հեթումի խաչանիշ բիզանդներէն կամ հին դրամներէն: Իսկ քր բառը բարտէզի կրճատումն է: Քարտէզը Լեւոն Բ·ի պղինձներն էին եւ այսպէս յիշատակուած են այլուր [8]. կարեւոր է նկատել որ այս հրովարտակէն յայտնի կ'ըլլայ որ խաչանիշ, նոր դրամ եւ քարտէզ առօրեայ գործածուած հասարակ դրամներ էին:

Յայտնի է նաեւ որ ջորին եւ էշին բեռին համեմատական տուրքը հինգի դէմ չորս էր: Կը տեսնուի նաեւ որ անասուններ արածելու մաքսը կարգով յիշուած է, սկսելով ամէնէն բարձրէն· — ձին եւ ջորին —, վերջը էշը, կովը, ոչխարը եւն, մինչեւ ամէնէն ցածը: Տրամաբանական է ենթադրել որ ջորիին համար վճարուած չորս bissancios staurat (խաչանիշ բիզանդը), քիչ մը աւելի էր քան իշուն համար վճարուած հինգ նոր դրամը: Եւ իրապէս ալ չորս խաչանիշը՝ կամ Հեթում Ա·ի արծաթը՝ կը պարունակէր աւելի քան 10 կրամ արծաթ,

[8] Assises d'Antioch: (Անտիպ Անտիոքայ), Վենետիկ, 1876, էջ 61:

© National Library of Armenia

իսկ 1288ին, որ Լեւոն Բ·ի թագաւորութեան վերջի շրջանն էր, անոր դրամները այլ տեղ կը կշռէին մօտ 2·6 կրամ եւ կը պարունակէին 65 առ հարիւր արծաթ: Այսպէսով հինգ նոր դրամը կը պարունակէր 8·45 կրամ արծաթ միայն: Տասնէն աւելի էրս խաչանիշի արծաթը երբ բաղդատենք 8·45 կրամի հինգ նոր դրամի արծաթի պարունակութեան, կը տեսնենք որ դարձեալ հինգի դէմ չորսի համեմատութիւնը ունինք:

Պատկեր 4
Լեւոն Բ. «բարտէզ» դրամ (պղծ·)

Ուրեմն տարակոյս չի մնար որ bissancios stauratos դրամները Հեթում–Զապէլի (եւ նաեւ Լեւոն Ա·ի) պարզ արծաթէ դրամներն էին, միայն այս դրամները, որոնցմէ հազարաւոր օրինակները դոյութիւն ունին, ցոյց կու տան առաջին կողմը նշանաւոր խաչ մը բազմաթիւ գանազանութիւններով: Միւս թագաւորներու դրամները (բացառութեամբ քանի մը հազուագիւտ կտորներու, որոնց տիպը առնուած է Լեւոն Ա·ի դրամներէն), այս տեսակ խաչի նշան չունին: Արդէն stauratos բառը առնուած է յունարէն σταυρὸς բառէն որ խաչ կը նշանակէ:

Թէեւ վերի փաստերը սուղապէս կը հաստատեն թէ bissancios stauratos կամ բիզանդ խաչանիշը Լեւոն Ա·ի եւ Հեթում Ա·ի դրամներն էին, սակայն Ֆիմիի օժիտի պայմանագիրը կը հակասէ մեր եզրակացութեան: Արդէն ինչպէս ըսինք այս պայմանագիրն էր որ անգնահատելի չափորոշիչ մը կու տայ մեզի՝ որոշելու թէ ո՞ր դրամատիպերը կը համապատասխանէին 10 կրամ արծաթ եւ ոչ թէ 20 կրամ: Ուրեմն մէկ ոսկին պէտք է արժէր ութը խաչանիշ եւ ոչ թէ չորս:

Ինչպէ՞ս բացատրել այս տարբերութիւնը:

Միջնադարեան վաւերաթուղթերու մէջ սխալները հազուագիւտ չեն եւ նաեւ երբեմն մաշած բառեր յստակ չըլլալով սխալ կ'ընդօրինակուին: Թերեւս Langlois ուղիղ բառը չորս կարդացած է: Այս կէտը ճշդելու համար Washingtonի Անգլիական հիւպատոսին միջոցաւ հաղորդակցութեան մէջ մտայ Մալթայի դիւաններու անօրէնին հետ: Երկար սպասումներէ վերջ լուր եկաւ որ այս վաւերաթուղթը կորսուած է 1733—1897 շրջանին:

Այս լուրը հաւանական չի թուիր, որովհետեւ Langlois գայն տեսած եւ ընդօրինակած է 1850էն քիչ վերջ: Թերեւս Մալթայի անօրէնը պարզապէս խոյս տուաւ այս թուղթը հազարաւորներու մէջէն գտնելու տաղտուկէն:

Langlois կրնայ գուցէ ուղիղ օրինակած ըլլալ այս համաձայնագիրը: Ֆիմիի 25,000 ոսկիի օժիտը չատ մեծ դրամագլուխ մըն էր այն օրերուն եւ կ'ապացուցանէ որ Հեթում զօրաւոր եւ չատ հարուստ թագաւոր մըն էր: Կարելի է որ օժիտի դրամագլուխը որոշելէ վերջ՝ երկու կողմը համաձայնութեան եկան, որ օժիտին մէկ մասը վճարուի ապրանքով, մարգարիտով եւ ուրիշ հազուագիւտ քարերով (8000 ոսկիի արժէքով), մաս մը հայոց բերդ հողերով (8000 ոսկիի արժէքով)· մնացեալը ոսկի դրամով եւ մաս մըն ալ հայ արծաթ խաչանիշի դրամով, չորս հատը (փոխանակ ութի) մէկ ոսկի հաշուելով: Այս տեսակ համաձայնութիւններ տեղի կ'ունենային հին օրերը եւ այսօր ալ կը պատահին:

Ամփոփելով ըսուածները, հետեւեալ եզրակացութեան կը հասնինք:

Ցայտնի է որ bissancios stauratos (բիզանդ խաչանիշ) դրամները հազարներով դրծածուած պարզ դրամներ էին: Հեթում Ա· միայն մէկ տեսակ հասարակ դրծածուած դրամ կոխած է, որոնցմէ հազարներ հասած են մեզի: Կարելի չէ որ կրկին չափով արծաթ պարունակող մեծ արծաթ դրամներ եւ կամ փոքր ոսկի դրամներ (Ռուբինեանք ոսկի դրամ չըլլաբերութեան չեն հանած) հազարներով գործածուած ըլլան եւ անոնցմէ հատ մը իսկ մեր ձեռքը հասած չ'ըլլայ: Ֆիմիի ամուսնութեան օժիտի համաձայնագրին մէկ հակասող նախադասութեան համար՝ չենք կրնար դոյութիւն ունեցող փաստերը անտեսել: Արդէն 1288ի Լեւոն Բ·ի առեւտրական առանձաշնորհումները բոլորովին կը համաձայնին մեր եզրակացութեան:

Ուրեմն կրնանք ըսել թէ՝ պատմական վաւերաթուղթերու մէջ յիշուած՝ bissancios stauratos դրամները Հեթում Ա·ի (եւ նաեւ Լեւոն Ա·ի) խաչանիշ հատարակ արծաթ դրամներն էին:

Զ· Պ· ՊՏՈՒԿԵԱՆ

ՓԼ· ԴՐԲՈՒ ՄԱԳԱՂԱԹԵՑԻ ԵՒԵՏՐԵՐՆ ՄԸ Ի ՄԱՆՉԵՍՏԸ

Զեռագրիս հանդիպեցայ այս տարի Մանչեսթրի մէջ:

Նկարագրութիւն· – Թուղթ f 278 կամ էջ 556: Մեծութիւնն 13 × 9 × 4·50 սմ·: Նիւթ՝ բարակ ու չատ ողորկ մագաղաթ: Կազմ՝ տախտակեայ, արծաթէ կիտաւոր խաչով, եւ չրջագծուած՝ մետաղեայ կէտերով: Բաւական լաւ վիճակ մը ունի· միայն պրակ մը (էջ 439—460) խախտած է տեղէն: Սկիզբը կան երկու դատարկ թուղթեր· դատարկ են նաեւ էջ 6, 7—8, 14, 15—16, 289, 294, 442, 554, 555—556: Գրութիւն՝ երկսիւն, բառանջատումով: Տողեր՝ 21—23: Գիր՝ փոքր բոլորգիր: Զարդագրութիւն՝ կապ, ոսկի, կապոյտ, կանաչ, կարմիր եւ նաբընջադոյն գոյներով· տիրապետող գոյներն են՝ կապոյտն ու ոսկին: Ունի խորաններ, լուսանցազարդեր (բուսական եւ թռչնական մոտիվներով), ոսկի գլխագիրներ եւ մանրանկարներ· – էջ 17՝ խորան, լուսանցազարդ ու զարդարուն սկզբնատառ· էջ 30՝ պատկեր մկրտութեան (փոքր), էջ 124՝ խորան (լուսանցքի վրայ)· էջ 166՝ Գեթսեմանիի աղօթքը· էջ 180՝ Մարկոս Աւետարանիչ· էջ 181՝ խորան, լուսանցազարդ եւ զարդագիր· էջ 260՝ խորան (լուսանցքի վրայ)· էջ 296՝ Ղուկաս Աւետարանիչ· էջ 297՝ խորան, լուսանցազարդ ու թռչուն· էջ 462 եւ 493՝ խորան (լուսանցքի վրայ): Առհասարակ վարպետօրէն գծուած են այս զարդերը, զարդագիրներն ու մանրանկարները, եւ ունին գեղեցիկ տեսք· բայց ինքնատիպ ու բացառիկ ծագումներ չեն, այլ այդ ժամանակ տարածուած մոտիվներու եւ պատկերներու ընդօրինակութիւն կը թուին ըլլալ: Գրիչն ու ծագողն է՝ Տէր Ղուկաս քահանայ: Ստացող՝ Տէր Մինաս քահանայ: Ժամանակ՝ 1627 թ·: Տեղի՝ անծանօթ (Հիմնական):

Մատեանս է Ա·—Դ· Աւետարանի, գլխակարգութեամբ, նախադրութեամբ, գլուխներու համաձայնական տախտակով (էջ 9—11):

1· Մատթէոս, էջ 12—175:
2· Մարկոս էջ 177—288:
3· Ղուկաս էջ 290—439:
4· Յովհ· էջ 440—546:
5· էջ 548 «Իրք կնոջն չնացելոյ» (էջ 548—549):

Գլխաւոր յիշատակարան (էջ 549—551· կիսատ)· – «Ճիշատակարան է· – Փառք ամէնազաւր ամէնիմաստ, ամէնառատ Հօր բարերարի· որ անեղական ծնելութեամբ դՈրդի ծնեալ յառաջ քան զամ· ի կերպարանս Հօր եւ Հոգւոյ, համազոյ աղբերաբար բղխմամբ, որ նոյն ինքն ընդ Հօր եւ ընդ Որդ[ւ]ոյ փառակից եւ զուգահաւասար բացայայտական երեք անձնական եւ մի իսկութեամբ հաւասարեալ· միահարթ եւ միագոր, միափառ եւ մի Աստուած Երրորդութիւն կատարեալ անճառ երիւք եւ մի բնութիւն· որում երկրպագութիւն եւ եւ մշտընջենաւոր փառաբանութիւն յերկնաւորաց եւ յերկրաւորաց, ի հրեշտակաց եւ ի մարդկանէ եւ յամ· արարածոց· այժմ եւ անսպառ յաւիտեանսն· ամէն:

Բարւոյ ամենայն ոք ցանկայ, ոմանց մասանց եւ այլք բոլորին· աստուածայնոյն աստուածասէրքն եւ գերագունին բարեբարուքն, զորոց Տէր բանայ զաչս ներքին մարդոյն գիտել եւ ճանաչել զղիւրակործան եւ զապականելի կենցաղոյս վայելս, թէ ընդդառնալն արագ ունի եւ զեղծուածն: Իսկ որոց բաց եւ յստակ ունիցին զմտացն աչս եւ լուսատեսակ զհոգւոյն տեսարանս, զանձեն

[9] Desimoni C., Archives de l'Orient Latin, vol. I, p. 434—534, Paris, 1881:

© National Library of Armenia